

**МОНГОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР У ВЗАЄМИНАХ ВОЛИНСЬКОГО
КНЯЗЯ І КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
З АПОСТОЛЬСЬКИМ ПРЕСТОЛОМ
(КІНЕЦЬ 40-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РОКІВ XIII СТ.)**

Олександр Головка

доктор історичних наук, академік АН вищої школи України,
старший науковий співробітник Інституту української археографії і
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
alexholovko@ukr.net, 01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4;
ORCID 0000-0002-7548-6741

В середині XIII ст. внаслідок здійснення потужної військової кампанії, яку в історичній літературі часто називають західним походом монголо-татарських військ до Східної та Центральної Європи (1236–1242 рр.), у розвитку тодішнього Старого Світу відбулися кардинальні зміни. Одним із таких нових явищ стало встановлення взаємодії між двома надетнічними структурами Євразії. Перша з них була політична і духовно-релігійна формація, а саме римська курія або Апостольський престол, який станом на згаданий час вже не тільки контролював не одне століття духовно-релігійне життя в Західній Європі, а й прагнув поширити свій вплив на схід – на православні країни і язичницькі народи. Найважливішим проявом цього процесу став хрестоносний рух, особливо військово-політичні акції на Близькому Сході, утворення тут держав хрестоносців, а згодом поширення військово-місіонерських кампаній на землі балтійських народів.

Друге над етнічне формування – це Монгольська імперія, яка була створена у першій третині XIII ст. полководцем Чингізханом, а згодом розширена на величезні території Євразії нащадками великого володаря. Внаслідок військових, політичних, економічних, культурних і релігійних процесів регіони, на які поширювали свій вплив монголи, створили специфічне цивілізаційне середовище – Монгольський світ. Однозначно, що саме з середини XIII ст. є підстави стверджувати про існування взаємодії двох різних цивілізаційних систем, і в цьому процесі взаємодії ту чи іншу роль відігравали численні держави, країни і народи Євразійського материка.

Метою запропонованої статті є розгляд питання про участь очільника Волинського князівства князя і короля Данила Романовича у відносинах з Апостольським престолом доби великого цивілізаційного перелому в житті середньовічного людства,

аналіз впливу на ці взаємини монгольського фактору, перш за все ординського новоутворення завойовників в низинах Волги і Дону.

Ключові слова: монгольська держава Чингізхана і його нащадків, Волинське князівство, коронація князя Данила Романовича

THE MONGOL FACTOR IN THE RELATIONS OF THE VOLYN PRINCE AND REX

DANYLO ROMANOVYCH WITH THE APOSTOLIC SEE (LATE 40S – FIRST HALF OF THE 60S OF THE 13TH CENTURY)

Oleksandr Holovko

Doctor of Sciences in History,

Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine,

Senior Researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source

Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,

alexholovko@ukr.net, 4, Triokhsviatytska str., Kyiv, 01001, Ukraine;

ORCID 0000-0002-7548-6741

In the middle of the 13th century, as a result of a powerful military campaign, often referred to in historical literature as the Western invasion of Mongol troops to Eastern and Central Europe (1236–1242), the then Old World underwent dramatic changes in development. One of these new phenomena was the establishment of interaction between the two supranational structures of Eurasia. The first of these was a political and spiritual-religious formation, namely the Roman Curia or Apostolic See, which, as of the aforementioned period, had not only controlled spiritual and religious life in Western Europe for centuries, but also sought to extend its influence eastwards to Orthodox countries and pagan nations. The most important manifestation of this process was the Crusader movement, especially military and political actions in the Middle East, the formation of crusader states there, and later the spread of military missionary campaigns to the Baltic countries.

The second supra-ethnic formation was the Mongol Empire, which was created in the first third of the 13th century by the commander Genghis Khan and later expanded to vast areas of Eurasia by the great ruler's descendants. As a result of military, political, economic, cultural and religious processes, the regions over which the Mongols extended their influence created a specific civilisational environment – the Mongol world. It is clear that since the middle of the 13th century there are grounds to assert the existence of interaction between two different civilisational systems, and numerous states, countries and peoples of the Eurasian mainland played a role in this process of interaction.

The purpose of the proposed article is to consider the participation of Prince and Rex Danylo Romanovych's Volyn Principality in relations with the Apostolic See at the time of the great civilisational turning point in the life of medieval humanity, to analyse the impact of the Mongol factor on these relations, primarily the Horde formation of the conquerors in the lower reaches of the Volga and Don.

Key words: Mongol State of Genghis Khan and his descendants, Volyn Principality, coronation of Prince Danylo Romanovych

Монгольська експансія в першій половині XIII ст. не тільки призвела до кардинальних, в цілому негативних, змін у житті численних країн та народів Азії і Європи, а й позначилася на всій системі міжнародних відносин в тодішньому світі. В історичній літературі до числа «вічних» можна віднести тему щодо ставлення римської курії до політичного життя Східної Європи, яке значно змінилося внаслідок монгольської інвазії в цей регіон наприкінці 30-х рр. XIII ст. І тут необхідно відразу зазначити, що вторгнення монгольських полчищ і створення монгольського політичного утворення в нижній течії Волги не можна розглядати лише в контексті релігійного несприйняття католицьким світом загарбників, які на початку 40-х років XIII ст. становили серйозну загрозу для багатьох країн католицької Європи.

На специфіку поведінки Апостольського престолу щодо монголів впливав той факт, що протягом усього часу взаємин ці номади не несли безпосередньої загрози для самої римської курії, але водночас вели боротьбу проти давніх ворогів католицького світу. На Близькому Сході це були мусульманські країни, які відвоювали на той час майже всі колишні володіння хрестоносців на Близькому Сході, а у Східній Європі монгольські орди воювали проти схизматиків, по відношенню до яких римська курія, починаючи з межі XII–XIII ст., сама вела широкомасштабну експансію. Рим не тільки хотів нейтралізувати, а й використати монголів у боротьбі зі своїми споконвічними суперниками – мусульманами Сходу. З останніми «латинники» до кінця XIII ст. перебували в постійному конфлікті, частиною якого були останні хрестові походи. Влітку 1244 р. хрестоносці втратили Єрусалим (*Chronica de Mailros* 1835, 156–162; *Holovko* 2021, 23). Майже двохсотлітня хрестоносна епопея завершилася в 1295 р., коли мусульмани захопили останнє володіння християн на Близькому Сході – фортецю Акра.

Відносини з монголами були однією з головних тем церковного собору, який відбувся в червні 1245 р. під патронатом папи Інокентія IV в храмі Сен-Жан або Іоанна Хрестителя у французькому місті Ліоні, де в той час знаходилася резиденція глави католицької церкви. Однозначно, що в умовах боротьби з германським імператором Фрідріхом II папство не було здатне створити якусь загальноєвропейську систему безпеки проти монголів. До цього необхідно додати, що тоді курію більше хвилювали проблеми, пов'язані з підготовкою до чергового (сьомого)хрестового походу, оскільки, крім французького короля Людовика IX, майбутнього святого (роки правління – 1226–1270), не було надто багато бажаючих брати участь у цій військовій кампанії (*Uspenskii* 1901, 158–163).

На соборі виступив представник православної церкви Петро Акерович, котрий розповів про ситуацію, що склалася внаслідок монгольської інвазії до Східної і Центральної Європи в 1237–1242 рр. (*Paslavskiy* 2009). Після з'їзду римська курія та католицькі монархи

посилають на схід своїх місіонерів. Тема навернення всіх некатоліків до латинства була постійно на першому плані в діяльності римського духівництва. Тому, дізнавшись про релігійні уявлення монголів, про їх толерантне ставлення до представників різних церков, папство почало розробляти плани навернення цих кочовиків до католицизму. Таке навернення передбачало підкорення неофітів Святому престолу, а згодом використання їх проти ворогів папства як із середовища язичників та «схизматиків» (тобто православних), так і суперників курії із числа католиків, перш за все проти германських імператорів.

В середині XIII ст., говорячи словами англійського дослідника Дж. Райта, відбулося відкриття європейцями Азії. До цього уявлення про цей величезний континент в Європі були досить туманними. На тогочасних картах в східній частині світу розміщувався рай. В XII ст. на Заході було поширено також уявлення про існування в Азії могутньої християнської монархії, очолюваної пресвітером Іоанном. Виникнення цієї легенди, вірогідно, пов'язано, з поширенням у азійських народів кереїтів та оногутів християнства несторіанського толку. В XIII ст. папи та королі реально хотіли вступити в союз з пресвітером Іоанном, а пізніше з монголами, щоб використати тих проти мусульман, які воювали з хрестоносцями (Rait 1988, 235–245).

Папа Інокентій IV організував декілька місій, які були направлені до монголів. Найбільш відомою з них була місія францисканця Плано де Карпіні (розпочалася у квітні 1245 р.), котрий попрямував через Польщу та Русь до столиці монголів Каракоруму. Там папський легат запропонував «каану» (великому хану) Гуюку прийняти нову віру і визнати над собою владу папи. Але Гуюк не тільки відмовився підкорятися Риму, а, виходячи з тодішньої ідеології монголів, став, у свою чергу, вимагати, щоб весь західноєвропейський світ підкорився йому (Guzman 1985, 233).

Відправляючи у подорож свого посланця, папа Інокентій IV дав йому доручення вступити в контакти і з володарями Русі. Отже, в плани місії

Плано де Карпіні, крім розвідки монгольських теренів, входили й переговори зі східнослов'янськими князями. Хоча тема навернення до католицизму і підкорення курії й тут була провідною, нова політична ситуація змусила папську курію більш уважно ставитися до руських володарів як потенційних союзників проти кочівників. Наприкінці 1245 р., перебуваючи у польському місті Легниця, у мазовецького князя Конрада, Плано де Карпіні зустрівся з волинським князем Васильком Романовичем. Від князя місіонер довідався про ситуацію на Русі, що склалася після монгольської навали.

На запрошення Василька францисканець відвідав Володимир. Там він прочитав папського листа із закликом до єднання з католицькою церквою перед місцевим духовенством. Посилаючись на відсутність старшого брата Данила Романовича, Василько ухилився від відповіді на заклик папи. На шляху до Монголії, десь між Дніпром і Доном, де Карпіні все ж зустрівся з самим князем Данилом, котрий повертався зі ставки Батия. Відзначимо, що всі питання, які підняв у розмовах Плано де Карпіні, не стали несподіваними для князя. Але підходи волинського володаря до вказаних тем були іншими. Тоді руський князь, повертаючись із подорожі до Золотої Орди, розробляв плани можливого створення системи колективної безпеки з потужних союзників для можливого протистояння нападам кочівників.

У відносинах з курією в другій половині 1240-х років Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах з центральноєвропейськими монархами. Знаючи непримиримість Риму в релігійному питанні, в питанні єднання церков, князь Данило не відкидав категорично можливість переговорів на релігійну тему, але умовою ставив надання реальної допомоги Заходу Русі в боротьбі з ординцями.

Натомість для Апостольського престолу у відносинах з князем однією з найважливіших була тема підтримки руським володарем католицьких місіонерів, які здійснювали інтенсивну розвідку на сході. Римська курія прагнула, скориставшись важким становищем руських земель, гальванізувати проблему єднання західного і східного християнства. І, нарешті, в умовах

протистояння папства з амбіціями германських імператорів Рим дуже хотів знайти в особі Данила потенціального союзника для тих політичних сил в Центральній Європі, що орієнтувалися на Святий престол.

Визначення всіх параметрів східної політики папства дуже важливо, оскільки, як справедливо зазначав О.Назаренко, у дослідників ще немає «повної ясності з питання про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицько-Волинській Русі» (Nazarenko 2000, 395). Вочевидь, цю політику не можна розглядати крізь призму лише місіонерської діяльності курії, її прагнення підкорити Русь в релігійному відношенні. Тут треба враховувати обставини жорстокої боротьби, яка тоді продовжувала точитися в Центральній Європі, а також те, що в середині 1240-х років багато західноєвропейців вірило у вірогідність нового вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу (Guzman 1985, 230).

3 травня 1246 р. папа Інокентій IV відправляє сім листів різним адресатам, котрі знаходилися в Східній Європі. Вірогідно, ці дії були наслідком перемовин папи із Петром Акеровичем, згаданим вище учасником Ліонського собору. У цих листах простежується певний план папства, що стосувався як політики Святого престолу відносно православної Європи, так і монголів. Зокрема, понтифік просить у посланні до князя Данила надати допомогу низці осіб, котрим він доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа заявляє, що бере Данила Романовича і його державу під опіку святого Петра і своє особисте (Bolshakova 1975 126). Тоді ж Інокентій IV надсилає одному з балтійських єпископів листа, в якому надає право йому призначати єпископів та священників на Русь, тобто фактично понтифік розпочав процес навернення Русі до латинства.

Таким чином, на початок активного листування з Данилом папа Інокентій IV прагне використати сприяння руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робить певні

кроки для реалізації намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте на другому напрямі діяльність курії досить швидко почала давати збої, що видно з листа, направленою Данилу 27 серпня 1247 р., де папа йде на певні поступки у відправленні церковної служби, в питаннях віри на Русі. Тоді ж понтифік заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька (Bolshakova 1975 125, 126). Отже, Апостольський престол взяв їх під свій захист, що Ю. Свідерський справедливо розглядає як дипломатичну перемогу руських князів (Sviderskyi 1983,112).

Необхідно зазначити, що у другій половині 40-х років XIII ст. взаємини Русі та папської курії в Ліоні не набули якогось конкретного змісту як відносини двох політичних суб'єктів міжнародного життя. Тому невдовзі листування між римською курією та галицько-волинськими князями припиняється. М. Бендза відзначав, що в папських листах 1240-х років ніде не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, а тому, на думку польського історика, було зірвано задум проведення унії (Bendza 2003).

На наш погляд, у другій половині 1240-х років князям Романовичам взагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використали ситуацію перебування Волинського князівства між латинським Заходом і ординськими володіннями для вирішення власних потреб. Тому через деякий час виникла ситуація, коли Данило зрозумів, що йому не вдасться отримати якусь додаткову користь для себе від курії, а остання відчула, що волинський володар не збирається реально йти на поступки у питаннях віри. Як наслідок, активні відносини між курією та тодішньою столицею Волинського князівства Холмом припинилися. М. Стасів справедливо наголошував, що це припинення не було наслідком конфлікту між сторонами, а тому правильно говорити про виникнення застою, а не зриву у стосунках між папою і Романовичами (Stasiv 1955,60).

Як це на перший погляд не дивно, але угорський король Бела IV у більшій мірі, ніж Данило, побоювався нової монгольської навали і дуже хотів,

щоб курія щось реально зробила для створення якоїсь коаліції проти степовиків (Hrushevskyi 1905, 71). Тому 9 травня 1252 р. угорський монарх звернувся до папи з листом, який, крім іншого, сприяв відновленню відносин між курією і Романовичами (Codex 1829, 144).

Активізація центральноєвропейської політики Данила на початку 1250-х років призвела до того, що Рим знову повертається до східноєвропейської політики. Звертаємо увагу, що в 1254 р. Германія вступає в смугу анархії, яка отримала назву «Велике безкоролів'я» і тривала до 1273 р. В цей час різко зростає активність папства, що втручається в справи багатьох країн. В травні 1253 р. великопольські, кувявські та малопольські князі визнали зверхність папи, а перед 1257 р. – й сілезькі володарі. Для вирішення суперечок між князями у Польщі курія організовувала спеціальні синоди (Historia 1957, 400, 401).

У 1251 р. за допомогою адміністрації Лівонського ордену литовський князь Міндовг теж вступив у контакт з римською курією. Після перемовин з литовського володаря з посланцем Апостольського престолу Парбусом у липні папа Інокентій IV підписав низку булл, які стосувалися Литви (Gudavichyus 2005, 24). Понтифік взяв її під опіку престолу Св. Петра, доручив кульмському єпископу здійснити коронацію Міндовга й направити єпископів до Литви, де йшов процес християнізації (Historica 1841, № 82, 84, 85, 73–76). Влітку 1253 р. (можливо, 6 липня) відбулася коронація литовського князя Мін довга (Gudavicius 1998, 211–240).

Повертаючись до теми взаємин Апостольського престолу з польською церквою, необхідно відзначити, що Інокентій IV схвально поставився до прохання єпископату Польщі провести канонізацію краківського єпископа XI ст. Станіслава. Для вирішення цього питання папа відправив до західнослов'янської країни свого місіонера францисканця Якуба з італійського містечка Веллетрі, що розташоване поблизу Риму, для вивчення на місці, тобто в самій Польщі підстав для проведення церковного дійства. В листі до зазначеного монаха римський понтифік не тільки дав йому докладні

інструкції щодо фактично розвідувальної подорожі до Польщі, а і звернув увагу на необхідність вивчення питання: як канонізація єпископа Станіслава може вплинути на дії католицької церкви щодо язичників Східної Балтії та схизматиків Східної Європи (Innocentego 1979, 42–45; Stasiuk 2017, 169).

Складна ситуація на східному кордоні Волинської держави, де на початку 1250-х років починає чинити ворожі дії монгольський воєначальник (беклярбек) Куремса, змушує і князя Данила відновити взаємини з папою. Більшість дослідників вважає, що напруга між Романовичами і монгольським темником розпочалася 1252 року (Cherepnin 1977, 202; Kotliar (1) 2002, 24; пор. Voitovych 2004, 102), хоча, вірогідно, Куремса взагалі ще в 1240-х рр. зайняв ворожу позицію по відношенню до південно-західних районів Русі, а з початку 1250-х рр. почав здійснювати напади на володіння волинського князя.

Конфлікт з Куремсою не був першим протистоянням Данила Романовича з монгольськими беклярбеками (підлеглими хана Бату). Зокрема, конфлікт в 1246 р. з ординським воєначальником Могучеем примусив волинського князя здійснити особисту подорож до хана Бату. Результати переговорів з ординським володарем в його резиденції в Сараї (нижня Волга) якісно змінили взаємини Волинського князівства з монгольською ставкою. Зважаючи на те, що тоді Бату включив Данила до кола своїх наближених («ты оуже нашъ же Тотаринъ» (Iratevskaya 1908, 808)), волинському князю слід було на початку 1250-х років звернутися до ординського володаря, проте на перепоні такій акції стала небезпека здійснення самої подорожі ворожою територією до ханської ставки. Зазначимо, що відсутність реакції Бату на війну Куремси з Данилом є свідомством того, про яку татарську небезпеку говорив постійно останній у переговорах з Апостольським престолом в першій половині 50-х років XIII ст., а саме: на небезпеку від Куремси.

М. Грушевський вважав, що відновленню відносин Холму і Апостольського престолу на початку 1250-х років сприяв угорський король Бела IV (Hrushevskiy 1905, 71). Кульмінацією цих взаємин стала коронація Данила Романовича в північноволинському місті Дорогичині. Варто звернути

увагу, що західноєвропейські книжники ще задовго до зазначеної події сприймали князя Данила Романовича, володаря держави зі столицею у Холмі, як короля – суверенного володаря своєї держави. Зокрема, саме так він іменується в папських посланнях другої половини 1240-х років, але на початку 1250-х років понтифік вирішив здійснити справжню коронацію князя.

Влітку 1253 р., повертаючись з походу до чеського міста Опава, князь Данило Романович зупинився у Кракові, де до нього звернулися посланці від папи з пропозицією провести коронацію. Руський князь тоді відмовив їм під приводом того, що така церемонія повинна відбуватися в його державі. «...тогда же, – пише галицький книжник, – во Краковѣ бѣша . послы папини . носяще блг^свние . ѿ папѣ и вѣнѣць . и санѣ королевства . хотяще видѣти . княза Данила . вне^ж ре^чимъ . не подобаетъ ми видитисѧ с вами чюжеи земли» (Ipatovskaya 1908, 826). Літописець у зв'язку з цим у подальшому тексті згадує і про інші попередні переговори з представниками римської курії: «...древле бо того прислалъ к немуу . пискоупа . Береньского . и Каме^нцького . река емоу . и приими вѣнѣць королевства . вн же в то время . не приѧлъ бѣ . рѣка рать Татарьскаѧ не престаеть . злѣ живоуши с на^м . то како могоу приѧти вѣнѣць бес помощи твоеи » (Ipatovskaya 1908, 826, 827).

Зазначимо, що з легкої руки М.Чубатого дослідники часто відносять цей епізод на 1248 р. або 1249 р. (Chubatyi 1917, 50, 51; Khoma 1955, 46; Pashuto 1950, 254; Kotliar (2) 2002, 279, 280; Gorskii 2004, 211), але скоріше за все коронаційна щодо волинського князя діяльність Інокентія IV розпочалася після смерті запеклого ворога – германського імператора Фрідріха II, що помер 13 грудня 1250 р. Сам же епізод з перемовинами князя Данила з єпископом «Береньским . и Каме^нцьким» слід віднести на 1252 р. (Holovko 2006, 344; Stasiuk 2017, 168). Питання про те, хто був цей єпископ (а також чи не було їх два), неє до кінця з'ясованим в літературі. Можна припустити, що скоріше за все Данило Романович тоді мав зустріч з каменським (у Помор'ї)

єпископом Германом фон Гляйхеном (роки єпископату 1251–289) (Abraham 1904, 133; Vrechkevich 1902, 31).

14 травня 1253 р. папа Інокентій IV підготував спеціальне послання – буллу до християн Чехії, Моравії, Сербії і Померанії, де відзначив небезпеку від монголів для християнського світу та закликав до хрестового походу проти ординців. Для реалізації цього задуму римський понтифік надав значні повноваження для організації хрестового походу «люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (йдеться, вочевидь, про отриману Інокентієм IV перед цим інформацію від угорського короля Бели IV про монгольську загрозу – *авт.*) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших» (Historica 1841, 79).

За метою і змістом папське послання від 14 травня 1253 р. було буллою типу *Cum hora undecima* (дослівно грамота «Одинадцятої години»). Вперше подібну буллу надав у 1235 р. папа Григорій IX домініканському монаху Гійому де Монферрату, котрий відбував з місіонерською місією на Схід. Така грамота римської курії давала її власнику величезні права, зокрема він міг давати причастя, навертати до віри, відпускати гріхи та відлучати від церкви, і стосувалася країн «схизматиків і єретиків». У грамоті папи Інокентія IV, підготовленій на початку 1254 р. під назвою *Cum hora undecima*, конкретно перераховувалися народи, на які поширювалися дії таких грамот. До них, крім мусульман і язичників, відносилися греки, вірмени, грузини, копти, несторіани, мароніти та ін. (Jotischki 2004, 98).

Повертаючись до розгляду грамоти від 14 травня 1253 р., зазначимо, що сам перелік країн, до населення яких звертався Інокентій IV, свого часу ми сприйняли виявом небажання папи реально займатися організацією хрестового походу проти монголів (Holovko 2006, 344). Насправді в документі йшлося про країни, з якими в умовах тодішньої жорстокої боротьби за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів (Włodarski 1966, 136–158; Mika 2008; Nerucova 2017; Hardy 2019, 96–104) понтифік підтримував добрі

стосунки і яким, що головне, реально в перспективі могла загрожувати монгольська небезпека. Крім польських князів, більшість з яких саме в травні 1253 р. визнали над собою зверхність римської курії, адресатами були чеський король Вацлав (1230–1253, вересень), моравський маркграф Пршемисл Отакар (з вересня 1253 по серпень 1278 рр. король Чехії Пршемисл Отакар II), сербський король Стефан Урош I (1242–1273, помер у травні 1277 р.), поморський князь Святополк (1220–1276, січень), тобто володарі, які перебували в таборі тодішніх союзників чи контрагентів римської курії.

На перший погляд, може викликати запитання відсутність серед адресатів короля Угорщини Бели IV, котрий не належав до супротивників римської курії. Проте, слід згадати, що ідея організації можливого хрестового походу була саме реакцією на прохання угорського монарха про допомогу проти можливого нападу ординців. Зазначимо, що Бела в ті роки самостійно намагався домовитись з сусідніми володарями про спільні дії в разі нападу зі сходу, але безрезультатно. У листі до папи Александра IV в листопаді 1254 р. Бела IV з розпачем писав, що не отримав від своїх респондентів ніякої підтримки, «*nisi verba* (лише слова)» (Vetera 1859, 231). Не було потреби у згадуванні в листі римського понтифіка до керівників духовно-рицарських орденів у Східній Балтії, що знаходилися під патронатом Апостольського престолу.

Тоді ж, у травні 1253 р., фактично розпочалася подорож другого видатного місіонера, францисканця фландрського походження Вільгельма (Віллема) де Рубрука. Отримавши в Константинополі рекомендаційні листи від тодішнього латинського імператора Балдуїна II (роки правління 1228–1261), Рубрук через Чорне море спочатку відправився до Судаку, а звідси – на Волгу, до ставки хана Бату. Останній запропонував місіонеру здійснити подорож до Каракорума, в столицю великого хана (каана) Монгольської імперії Мунке, куди той прибув 26 грудня 1253 р. Вільгельм де Рубрук залишив столицю Монгольської імперії 6 червня 1254 р., а через рік,

16 червня 1255 р., прибув до міста Фамагуста (Кіпр). По завершенню місії у серпні 1255 р. він повернувся до свого монастиря в Сирії (Karpini 1957, 86–221).

На нашу думку, серед питань, пов'язаних з коронацією волинського князя Данила Романовича, в історіографії недостатньо уваги приділяють особі легата, який передав благословення папи Інокентія IV на проведення коронації і привіз необхідні для такої урочистої церемонії королівські регалії. Часто можна зустріти твердження, що посланець римського понтифіка Оппізо був вихідцем з сицилійського міста Мессана (див., наприклад: Matuzova 2002, 364; Kotliar (2) 2002, 280; Holovko 2006, 345). Насправді ж він був абатом бенедиктинського монастиря Святого Павла (заснований в IX ст.) з містечка Мезано (провінція П'яченца), яке знаходилося поблизу Генуї. Популярною є думка про походження абата з відомого аристократичного роду Маскарано провінції П'яченца (огляд літератури див.: Gołąb 1959, 113–142), хоча нещодавно з'явилася версія про його належність до аристократичного генуезького роду Фієскі, а отже він був близьким родичем папи Інокентія IV (світське ім'я понтифіка – Синібальдо Фієскі) і тривалий час номінально вважався католицьким патріархом Антіохії (1247–1292) (Calgagno 1997). Зазначимо, що в XIV ст. представники роду Фієскі побудували у Криму, в генуезькому місті Судак, вежу, яка збереглася дотепер (вежа Лучано ді Фієскі).

З самого початку понтифікату Інокентія IV Оппізо входив до кола наближених до папи осіб, виконуючи різноманітні дипломатичні та церковно-адміністративні доручення у багатьох країнах. Абат брав участь у Ліонському з'їзді, був знайомий з відомим католицьким церковним діячем Вільгельмом Моденським, котрий багато часу приділив місіонерській діяльності серед балтських народів. Оппізо мав значний досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки в 1246–1247 рр. виконував у Польщі і Пруссії важливі завдання Інокентія IV, зокрема був

посередником у подоланні конфлікту між поморським князем Святополком і Тевтонським орденом.

З наведених вище літописних повідомлень часто робиться висновок, що в 1253 р. абат Оппізо тричі зустрічався з волинським князем Данилом Романовичем – у Кракові, Холмі і Дорогичині, проте зміст джерела примушує звернути увагу, що книжник пише про зустріч князя з неназваними «послами папними» в Кракові та про те, що до Холму прибули також «посли» папи (Iratevskaya 1908, 726), без вказівки імен посланців. Про особу легата Оппізо літописець згадує тільки під час розповіді про прибуття того до Дорогичина, що сталося у першій половині зими 1253 р. (Iratevskaya 1908, 727). Все це дає підстави думати, що з середини 1253 р. в Польщі перебувала значна група представників римської курії, а очолювала цю делегацію з надзвичайними повноваженнями дуже близька до папи Інокентія IV людина, вірогідно його близький родич абат Оппізо. Зазначимо, що В. Александрович ставить під сумнів вірогідність якихось переговорів волинського володаря з представниками папи в столиці Волинського князівства Холмі восени 1253 р. (Aleksandrovych 2020, 101).

Цікаво, що до цього часу мають відношення документи Оппізо, де він себе згадує як представника Апостольського престолу. 28 вересня 1253 р. в двох листах легат пише своє ім'я як «Fr. Opizo monasterii S. Pauli de Mezano abbas, apost. Sedislegatus (брат Оппізо, абат монастиря Св. Павла в Мезано, легат Апостольського престолу)», а 19 жовтня 1253 р. в такого ж типу листі – як «Fr. Opizo monasterii S. Pauli de Mezano Abbas, per Polonium apost. Sedislegatus (брат Оппізо, абат монастиря Св. Павла в Мезано, легат Апостольського престолу в Польщі)» (Preußisches 1882, № 276–278 207–209).

Зрештою, в 1253–1254 рр. Апостольський престол канонізував Станіслава Щепанського. Науковці відзначають, що згода курії пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві в процесі здійснення католицької місії на сході (Historia 1957, 363). Першою важливою подією в тривалому підготовчому процесі навернення краківського єпископа

XI ст. до сонму святих було проголошення 7 вересня 1253 р. папою Інокентієм IV в базиліці Св. Франциска в Ассізі (передмістя Риму) урочистої промови щодо визнання Станіслава Щепанського святим (Innocentego 1979, 25–31). Після цього в канцелярії римської курії підготували три булли: 1) до польських єпископів, 2) до польських князів, 3) до вселенської церкви. Ці документи не тільки вказували на важливість навернення єпископа Станіслава до сонму святих, а нимивизначалась процедура поширення культу безпосередньо в Польщі (Innocentego 1979, 32–41). Головна роль в реалізації цієї процедури належала папському легату Оппізо. 8 травня 1254 р. в Кракові відбулися загальнопольські урочистості, присвячені канонізації святого (Chronica 1970, 101). В жовтні 1254 р. Оппізо вже був на Близькому Сході, в місті Акка, де виконував нове завдання Апостольського престолу. Є припущення, що цей католицький діяч помер десь на початку 90-х років XIII ст.

Галицький книжник достатньо чітко передав умови і процедуру коронації волинського князя Данила Романовича в Дорогичині взимку 1253 р. Переговори на Західному Бугу завершили процес перетрактацій, які були проведені упродовж 1252–1253 рр. представниками папи римського з князем Данилом. Можливо, що серед цих представників був згаданий вище францисканський місіонер Якуб з Веллетрі.

Необхідно зазначити, що церемонія коронації королівськими регаліями, навіть в умовах проведення її в католицькому середовищі, є перш за все важливим релігійно-духовним актом. Після запровадження християнства серед народів Європи відбулося піднесення ролі світського володаря до статусу «Помазаника Божого (Christus Domini)». Від цього часу його постать вважалась особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як тяжкий злочин і святотатство. Священний характер влади носія титулу «rex (король)» визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формувався перш за все обрядом коронації, помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником

Христа для свого народу (Ejerfeldt 1972, 166, 167). Отже, здійснення церемонії піднесення волинського князя Данила Романовича до статусу короля, введення його до кола суверенних християнських володарів, що носили титул «гех (король)», означав здійснення певного кола дій релігійно-духовного і церковно-адміністративного характеру (Holovko 2006, 374–379).

Проте папа Інокентій IV, маючи попередній досвід, розумів складність виконання повного комплексу цих завдань. Варто нагадати про значні проблеми, перш за все релігійно-канонічного характеру, які виникли в Сербії під час коронації королем православного жупана Стефана I Неманича (Першовінчаного) в 1217 р. Невдоволення сербського населення, передусім верхівки місцевого духовенства, було подолано великими зусиллями, до чого особливої енергії доклав брат жупана лідер сербського духовенства Сава (майбутній архієпископ, а згодом святий) (Ферґанчић 1981; Hardy 2002, 89, 90). Діяльність католицьких священників на Русі в першій половині XIII ст. викликала протести православного населення (виступи проти католицьких священників в Галичі під час угорської окупації в 1215 р., вигнання домініканців з Києва в 1238 р. тощо) (Zaprovdzhennia 1988, 166; Shchhaveleva 1984).

В польській пам'ятці – Рочнику Красінських – під 1253 р. збереглося коротке, але вкрай важливе повідомлення: «В рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався» (Rocznik 1878, 132). Визнання Данила в західноєвропейському світі саме королем Русі, а не її частин – Галицької і Волинської земель, вірогідно, можна пояснити тим, що більшість давньоруських князівств (Рязанське, Владимиро-Суздальське, Муромське, Чернігівське, Київське, Переяславльське) на той час через монгольську експансію втратили свій суверенітет, а тому незалежна держава Романовичів з центром у Холмі тепер «успадкувала» традицію називатися західними авторами «королівством», яка колись поширювалася на всю Русь із столицею в Києві (Velykyi 1955, 15; Polonska-Vasylenko 1992, 201).

Коронація Данила Романовича мала велике значення для Русі, оскільки сприяла зростанню поваги до найпотужнішого східнослов'янського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі, відіграло велику роль і для піднесення політичної ваги руського володаря. Невипадково, що прихильний Данилу Романовичу літопис постійно з цього часу згадує його саме як «короля» (Ipatovskaya 1908, 828–832, 834 і далі).

Упродовж 1254 р. римська курія продовжила проповідь організації хрестового походу, яка почалася в попередньому році. Важливим кроком на шляху до його підготовки і здійснення стало підписання в Буді 3 квітня 1254 р. мирної угоди між запеклими ворогами, котрі воювали за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів – угорським королем Белою IV і чеським королем Пршемислом Отакаром II (Mika 2008, 53, 54). Надання допомоги у вирішенні австрійського питання папою на користь чеської корони зобов'язала Пршемисла Отакара II взяти активну участь у плануванні майбутньої військової акції хрестоносців (Włodarski 1966, 141; Bartnicki 2005, 195; Likhteï 2019). 17 травня 1254 р. Інокентій IV звернувся до пруського архієпископа Альберта, якого перед тим, у березні, призначив своїм спеціальним легатом на Русі, з наказом організувати виступ хрестоносців проти монголів (Historica 1841, 79). Через день, 19 травня, римський понтифік звернувся із закликом до церковних ієрархів Лівонії, Естонії і Пруссії з вимогою активізувати підготовку до походу проти монголів (Historica 1841, 80, 81). Вірогідно саме тоді, у травні 1254 р., після проведення урочистостей з приводу канонізації Св. Станіслава в Кракові, і завершилася місія Оппізо в Польщі та в сусідніх країнах.

У грудні 1254 р. військо хрестоносців, яке очолив очолюване чеський король Пршемисл Отакар II було дійсно зібране, проте свої зусилля воно спрямувало не проти монголів, а проти пруссів. М. Гладис і Р. Хаутала пояснюють цю переорієнтацію тим, що тоді загроза з боку ординців не була великою (Gladysz 2012, 304, 305; Hautala 2016, 285). Здається, що рішення

про використання війська хрестоносців проти балтійських племен було обумовлено загальною позицією римської курії і верхівки Тевтонського ордену щодо проведення великої військової кампанії перш за все проти пруссів. Хроніст хрестоносців, автор «Хроніки землі Прусської» Петро з Дусбурга, пише, що в Пруссію «excedebat numerum lx millium pugnatorum (вступило понад 60 тисяч воїнів)» (Petri 1861, 91). Однозначно, ця цифра виглядає великим перебільшенням, їй не можна довіряти. Водночас, на наш погляд, здається применшеною оцінка чисельності війська, яке давав А. Бахтін. Калінінградський історик вважав, що під головуванням короля перебувало близько 200 рицарів (Bakhtin 2015).

Протягом 1254–1255 рр. військо хрестоносців, у складі якого були також рицарі з Чехії, Моравії, Австрії і Бранденбургу, провело активні бойові дії в Пруссії (Annales 1874, 293; Biskup 1986, 151–153). Внаслідок цих дій, в 1255 р., на правому березі р. Преголь великим магістром Тевтонського ордену Поппо фон Остерном і королем Пршемислом Отакаром II було засновано місто-фортецю, яке на честь чеського монарха отримало назву Кенігсберг(Королівська гора) (Kovalev 1998). Його першим комтуром став віце-магістр Тевтонського ордену Буркхард фон Хорнгаузен (Petri 1861, 92), союзник Данила Романовича і мазовецького князя Земовіта, котрий напередодні підписав з цими володарями угоду про поділ Ятвязької землі. Як відзначав Г. Лябуда, Кенігсбергі Клайпеда, заснована дещо раніше, стали головними бастіонами панування тевтонців у східній Пруссії (Biskup 1986, 153).

В історичній літературі досить часто можна зустріти закиди на адресу Апостольському престолу щодо невиконання обіцянок, які надав Інокентій IV Данилу Романовичу (Kotliar (2) 2002, 282; Holovko 2006, 346). Але маємо розуміти, що Апостольський престол у вирішенні міжнародних справ користувався не власними військовими контингентами, бо їх у нього фактично не було, а силами християнських володарів, на яких в конкретний час орієнтувався римський понтифік. Вже в 1254 р., як вище відзначалось, у

перебігу боротьби за спадщину Бабенбергів відбулася певна переорієнтація папи Інокентія IV на взаємодію з суперником волинського володаря Данила Романовича чеським королем Пршемислом Отакаром II, оскільки той брав участь у війні рицарів Тевтонського ордену з пруссами в Балтії.

Науковці давно звернули увагу на те, як в середині 50-х років XIII ст. досить швидко відбулася зміна у східноєвропейській політиці курії. Початок цієї зміни Паславський взагалі пояснював особистими рисами поведінки і характеру нового папи Александра IV, в миру Ринальдо де Конті (роки понтифікату 1254–1261) (Paslavskiy 2009, 80–83). Дійсно, Александр IV у релігійному питанні не був таким толерантним і гнучким, як його попередник, а тому висловлював незадоволений фактичною відмовою волинського населення на чолі з королем Данилом дотримуватися обрядів католицької церкви. Але на загострення відносин Апостольського престолу з Волинською державою вплинули і фактори політичного характеру, а саме переорієнтація римської курії на інших союзників в Центрально-Східній Європі.

Папа Александр IV, крім чеського короля Пршемисла Отакара II, став підтримувати й інших суперників Данила Романовича. У березні 1255 р. він відмовився від обіцянок своїх попередників поширювати опіку «престолу Святого Петра» над руськими землями, почав намовляти литовського володаря Міндовга напасти на володіння Данила (Historica 1841, 93–95; Chubaty 1917, 101). Вірогідно, що це було обумовлено і погіршенням стосунків між двома східноєвропейськими королями, де сторону литовського монарха взяв римський понтифік. У польській політиці він підтримував кувявського князя Казимира, тоді як суперник і брат останнього Земовіт був союзником Данила (Włodarski 1958, 48–50). Зрозуміло, що вже наступного року Данило Романович повністю припинив контакти з папською курією. Важливо відзначити, в 1256 р. на східному кордоні Волинської держави внаслідок перемог його війська над загонами Куремси настав спокій. Король

Данило вже не потребував на той момент якоїсь допомоги проти ординців (Holovko 2006, 348, 349).

13 лютого 1257 р. у посланні до оломоуцького та вроцлавського єпископів папа Александр IV напряду звинуватив Данила в тому, що він, незважаючи на «духовні і довгочасні благодіяння» римської курії, відмовився служити Апостольському престолу. А наприкінці листа взагалі говорив про необхідність «використати проти цього короля (тобто Данила. – *авт.*) допомогу світської влади», якщо згаданим єпископам не вдасться самим його підкорити (Dokumenta 1953, 49–51). Уквітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти потенційних суперників Данила – монголів (Matuzova 2002, 369). Можливо, що в якійсь мірі на істотну корекцію східноєвропейської політики папства вплинуло і те, що саме з середини 1250-х років монголи розпочинають активний наступ проти мусульман на Близькому Сході. Зокрема, в 1258 р. їхні війська на чолі з ханом Хулагу завоювали Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хулагу в цьому наступі допомагали загони хана Берке, котрий після смерті хана Бату і його нащадків Сартака і Улагчі 1257 року став володарем ординського формування на Волзі.

Проте на межі 50-60-х років XIII ст. відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Папа Олександр IV 25 січня 1260 р. знову закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передавав їм усі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик в листах до магістра хрестоносців Гартмуда фон Грюнбаха (Sarnowsky 1994; Matuzova 2002, 369). У своїх попередніх працях ми писали (Holovko 2006, 350; Holovko 2008, 83 та ін.), що ця зміна ставлення папи до Орди, вірогідно, пов'язана із загальним охолодженням відносин Риму з монголами внаслідок провалу планів курії використати наступ Хулагу проти мусульман на Близькому Сході (Guzman 1985, с. 233, 234; Yegorov 1985, 196). Іншою,

вочевидь більш значною причиною цього охолодження, стала реакція католицького світу на вдалий похід монгольського полководця Бурундая 1258 р. на Литву і 1259 р. Польщу. В останній завоювання захопили Сандомир і сплюндрували Краківську землю.

Згодом на Балтиці реально починає збиратися значне військо, а на Заході поширюється думка, котру висловив Гійом де Рубрук, після подорожі до Східної Європи, з якої він повернувся в 1255 р. Місіонер писав: «За Руссією, на північ, знаходиться Пруссія, яку нещодавно підкорили всю браття Тевтонського ордену, і, зрозуміло, вони легко підкорили б і Руссію, якби взяли за це. Отже, якби Татари б дізналися, що великий священник, тобто Папа, піднімає проти них хрестовий похід, вони всі утекли б у свої пустелі» (Karpini 1957, 108). Але ідея війни з монголами і цього разу не була реалізована, оскільки велике повстання пруссів на чолі з Геркусом Мантосом (Геркусом Монте), що розпочалося восени 1260 р. (Biskup 1988, 180–185), примусило хрестоносців спрямувати всі свої зусилля проти балтів.

Л. Войтович висловив припущення: початок повстання було інспіровано емісарами Бурундая (Voitovych 2011, 103). Інформація Великопольської хроніки і Других Познанських аналізів про перебування пруссів у війську монгольського темника Бурундая під час походу до польських земель, як здається, може бути аргументом щодо можливості такого припущення (Chronica 1970, 113; Annales 1878, 882). Проте до виступу пруссів, що розпочався у вересні 1260 р., безумовно, головно спонукала велика поразка хрестоносців від литовців на озері Дурбе 13 липня 1260 р. (Petri 1861, 96, 97).

Восени 1260 р. чеський король Пршемисл Отакар II, інформуючи Александра IV про свою перемогу біля міста Крессенбрунн над угорським королем Белою IV (битва відбулася 12 липня 1260 р.), згадує, що останньому на допомогу прийшов «Данило, король Русі» із загонами «рутенів і татар» (Parshyn 2018, 182, 183). Через чотири роки вже новий папа Урбан IV (світське ім'я – Жак Панталеон Кур-Пале, роки понтифікату – 1261-1264)

просить чеського короля покорити руських «схизматиків» і литовців, котрі «разом з татарами» загрожують Польщі та Пруссії. Понтифік при цьому дозволяє Пршемислу Отакару II в разі успіху війни залишити собі завойовані у ворога землі (Preussisches 1909, №222, 166, 167; Kovalev 1998, 105). Варто відзначити, що Жак Панталеон мав значний досвід дипломатичної діяльності на сході, оскільки в 1247 р. за наказом папи Інокентія IV здійснив місію до Польщі і Тевтонського ордену, а з 9 квітня 1255 по 29 серпня 1261 р. був титулярним патріархом в Єрусалимі (з резиденцією в Акрі).

Оцінюючи події кінця 50-х років XIII ст. в Східній Європі, В. Пашуто писав, що під час походів Бурундая на Литву і Польщу «татаро-монгольські феодали покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі» (Pashuto 1950, 276). Аналогічно наслідки військових походів ординців 1259–1260 рр. до Східної Європи і Польщі оцінюють Е. Ледерер (Lederer 1961, 199) і В. Єгоров (Yegorov 1985, 189). Проте, на наш погляд, є більше підстав погодитися з думкою тих вчених, які заперечують факт підкорення держави Романовичів владі монголів (Hrytsak 1958, 108; Shukaeva 1998, 38, 57). Зокрема, ще С. Соловйов з цього приводу зазначав, що відносини з монголами на півдні Русі не були «такими тяжкими», оскільки «гроза Бурундаєва пройшла якось повз...» (Solovyov 1988, 183). М. Ждан наголошував, що тоді монголи не створили в Південно-Західній Русі якоїсь системи контролю над володіннями Романовичів, а Данило Романович продовжував залишатися сувереном своєї держави (Zhdan 1968, 17). А. Насонов звернув увагу, що джерела нічого не говорять про підкорення Галицько-Волинського князівства Ордівнаслідок інвазії Бурундая (Nasonov 1940, 33).

Підсумовуючи, слід зазначити, що взаємини держав і народів Східної Європи з католицьким світом – це багатоплановий процес, який треба розглядати як у контексті розвитку політико-ідеологічних уявлень середньовічного суспільства, так і офіційної політики римської курії на цих теренах. Однозначно, що відносини між папством і православною державою

князів Романовичів були складними і суперечливими. Більше того, після коронації королівськими регаліями князя Данила Романовича в 1253 р. вони взагалі зіпсувалися, на що, на нашу думку, вплинули не тільки чинник релігійних і церковних суперечностей, а і складність міжнародних відносин тогочасної світу, де Апостольський престол не міг підтримувати відразу всіх суб'єктів численних міждержавних конфліктів. Сам факт офіційного отримання авторитетного володарського титулу Данилом Романовичем мав величезне значення для розвитку взаємин держави Романовичів із країнами Заходу та в реалізації програми відбудови власного краю.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Abraham, W. 1904. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi [Establishment of the Organisation of the Latin Church in Rus']. T. 1. We Lwowie, 417 s. (In Polish).

Aleksandrovych, V. 2020. Koronatsiia ta korolivskyi tytul kniazia Danyla Romanovycha [Coronation and Royal Title of Prince Danylo Romanovych]. *Halytsko-volynska doba*. T. 1, *Studii z istorii halytsko-volynskoi derzhavy XII – XIV st.* Lviv, s. 117–192. (In Ukrainian).

Александрович, В. 2020. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича. *Галицько-волинська доба Т.1, Студії з історії галицько-волинської держави XII–XIV ст.* Львів, с. 117–192.

Annales Bohemiae 1198–1278. 1874. *Fontes rerum Bohemicarum*. Ed. J. Emler, V. V. Tomek. V. 2. Praha, Nákladem musea Království Českého, p. 282–303. (In Latin).

Annales Posnaniensis. II. Wyd. 1878. W. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 5. Leopoli, p. 882–884. (In Latin).

Bakhtin, A. P. 2015. Zavoevanie Prussii Tevtonskim ordenom po ostatochnomu printsipu [Conquest of Prussia by the Teutonic Order on a Residual Basis]. *Kaliningradskie arkhivi: materialy i issledovaniya*. Vip. 10. Kaliningrad, s. 20–35. (In Russian).

Бахтин, А. П. 2015. Завоевание Пруссии Тевтонским орденом по остаточному принципу. *Калининградские архивы: материалы и исследования*. Вып. 10. Калининград, с. 20–35.

Bartnicki, M. 2005. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 [The Foreign Policy of Prince Danylo of Halych Between 1217 and 1264]. Lublin, wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 252 s. (In Polish).

Bendza, M. 2003. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego [Coronation of Danylo of Halych in the light of the Latin Church's Union Plans]. *Над Бугом і Нарвою*. № 3, s. 25–29. (In Polish).

Biskup, M., Labuda, G. 1986. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia [History of the Teutonic Order in Prussia. Economy, Society, State, Ideology]. Gdansk, wydawnictwo Morskie, 624 s. (In Polish).

Bolshakova, S. A. 1975. Papskie posłaniya galitskomu knyazyu kak istoricheskii istochnik [Papal Epistles to the Prince of Galicia as a Historical Source]. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. 1975 g.* Moskva, Nauka, s. 122–129. (In Russian).

Большакова, С. А. 1975. Папские послания галицкому князю как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.* Москва, Наука, с. 122–129.

Brechkevich, M. 1902. Svyatopolk, knyazpomorskii [Svyatopolk, Prince of Pomerania]. Yurev, tip. Mattisena, 1902. 34 s. (In Russian).

Бречкевич, М. 1902. Святополк, князь поморский. Юрьев, тип. Маттисена, 34 с.

Calgagno, D. 1997. Il patriarca di Antiochia Opizzo Fieschi, diplomatico di spicco per la Santa Sede fra Polonia, Oriente Latino e Italia del XIII secolo. *I Fieschi tra Papato e Impero.* Lavagna, p. 145–268. (In Italian).

Cherepnin, L. V. 1977. Mongolo-tatari na Rusi (XIII v.). Tataro-mongoli v Azii i Yevrope [Mongol-Tatars in Rus' (13th century). Tatar-Mongols in Asia and Europe]. Izd. 2, pererab. i dop. Moskva, Nauka, s. 186–209. (In Russian).

Черепнин, Л. В. 1977. Монголо-татары на Руси (XIII в.) *Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, перераб. и доп.* Москва, Наука, с. 186–209.

Chronica de Mailros. Ed. J. Stevenson. Edinburgi; types Societatis Edinburgenses, 1835. 229 p. + xlii p. (In Latin).

Chronica Poloniae Maiores. 1970. Rec. et ann. B. Kurbis. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series.* T. 8. Warszawa, PWN, 284 p. (In Latin).

Chubatyi, M. 1917. Zakhidna Ukraina i Rym u XIII vitsi u svoikh zmahanniakh do tserkovnoi unii [Western Ukraine and Rome in the 13th century in Their Struggle for Church Union]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka.* T. 123–124. Lviv, s. 1–108. (In Ukrainian).

Чубатий, М. 1917. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Т. 123–124. Львів, с. 1–108.

Chukaeva, V. A. 1998. Russkie knyazhestva i Zolotaya Orda: 1243–1350 [Russian Principalities and the Golden Horde: 1243–1350]. Dnepropetrovsk, Nauka i obrazovanie, 178 s. (In Russian).

Чукаева, В. А. 1998. Русские княжества и Золотая Орда: 1243–1350. Днепропетровск, Наука и образование, 178 с.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1829. Studio et opera G. Fejer. T. 4,1. Budae, 480 p. (In Latin).

Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia. 1953. Ed. F. Welikij. V. 1. Romae, 672 p. (In Latin).

Ejerfeldt, L. 1972. Myth of the State in the West European Middle Ages. *Myths of the State. Scripta Instituti Donneriani Aboensis*. Vol. 6. Stockholm, p. 160–169. (In English).

Ferjančić, B. 1981. Odbrana Nemaњinog nasleђa – Srbija postaje kraljevina [Defense of Nemanja's Inheritance – Serbia Becomes a Kingdom]. *Istorija srpskog naroda*. Prva knjiga. Ured. S. Ђirkoviћ. Beograd, Srpska književna zadruga, s. 297–307. (In Serbian).

Ферјанчић, Б. 1981. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина *Историја српског народа*. Прва књига. Уред. С. Ђирковић. Белград, Српска књижевна задруга, с. 297–307.

Gladysz, M. 2012. The forgotten crusaders. Poland and the crusader movement in the twelfth and thirteenth century. Leiden, Boston, Brill, XXV + 433 p. (In English).

Golaб, K. 1959. Abat Obizo i jego legacje [Abat Obizo and His Legations]. *Nasza przeszłość*. T. 10, s. 113–142. (In Polish).

Gorskii, A. A. 2004. Rus. Ot slavyanskogo Rasseleniya do Moskovskogo tsarstva [Russia. From Slavic Settlement to the Moscow Kingdom]. Moskva, Yaziki slavyanskoj kulturi, 392 s. (In Russian).

Горский, А. А. 2004. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. Москва, Языки славянской культуры, 392 с.

Gudavicius, E. 1998. Mindaugas. Vilnius, Zara, 359 p. (In Lithuanian).

Gudavichyus, E. 2005. Istoriya Litvi s drevneishikh vremen do 1569 goda [History of Lithuania from the earliest times to 1569]. Moskva, Fond imeni I. D. Sitina, BALTRUS, 680 s. (In Russian).

Гудавичюс, Э. 2005. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, Фонд имени И. Д. Сытина, BALTRUS, 680 с.

Guzman, G. 1985. Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West. *Essays in Medieval Studies*. № 2, p. 226–244. (In English).

Hardy, D. 2019. Itenerarij Rostislava Mikhajlovicha [Itinerary of Rostislav Mihajlovic]. Novi Sad, 158 r. (In Serbian).

Харди, Ђ. 2019. Итинерариј Ростислава Михайловича. Нови Сад, 158 р.

Hardy, D. 2002. Naslednitsi Kijeva izmeђu kraljevske krune i tatarskog jarma. Studija o drzhavno-pravnom polozhaju Galichke i Galichko-Volinske knezhevine do 1264. Godine [Heirs of Kyiv Between Royal Crown and Tatar Yoke. A Study on the State-legal Position of the Principality of Galicia and Galicia-Volhynia until 1264]. Novi Sad, Filozofski fakultet, 239 s. (In Serbian).

Харди, Ђ. 2002. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. Нови Сад, Филозофски факултет, 239 с.

Hautala, R. 2016. Ot Batu do Dzhanibeka: voennie konflikti Ulusa Dzhuchi s Polshei i Vengriei (1) [From Batu to Janibek: Military Conflicts of Ulus Juchi with Poland and Hungary (1)]. *Zolotoordinskoe obozrenie*. T. 4, vyp. 2. Kazan, s. 272–313. (In Russian).

Хаутала, Р. 2016. От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (1). *Золотоордынское обозрение*. Т. 4, вып. 2. Казань, с. 272–313.

Herucova, A. 2017. *Vojna o Babenberské dedičstvo a Štefan V* [The War of the Babenberg Succession and Stephen V]. *Historický časopis*. N. 1, roč. 65, s. 3–24. (In Czech).

Historica Russiae Monumenta. 1841. Ed. A. Turgenev. T. 1. Petropoli, 400 p. (In Latin).

Holovko, O. 2008. *Derzhava Romanovychiv u skhidnoievropeiskii politytsi rymскої курії 40-50-х років XIII ст.* [The Romanovich's State in the Eastern European Policy of the Roman Curia in the 40s and 50s of the 13th Century]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. T. 2. Lviv, s. 67–84. (In Ukrainian).

Головко, О. 2008. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40-50-х років XIII ст. *Княжа доба: історія і культура*. Т. 2. Львів, с. 67–84.

Holovko, O. B. *Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia* [The Crown of Danylo Halytskyi. Volhynia and Galicia in the State and Political Development of Central and Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages]. Kyiv, Stylos, 2006. 575 s. (In Ukrainian).

Головко, О. Б. 2006. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, Стилос, 575 с.

Holovko, O. 2020. *Polovtsi v umovakh monholskoi ekspansii pershoi polovyny XIII st.* [Cumans in the Context of Mongol Expansion in the first half of the 13th century]. *Libra. Zbirka naukovykh prats Tsentru antykoznavstva ta mediievistyky*. Vyp. V. Odesa, ONU, s. 14–23. (In Ukrainian).

Головко, О. 2020. Половці в умовах монгольської експансії першої половини XIII ст. *Лібра. Збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики*. Вип. V. Одеса, ОНУ, с. 14–23.

Hrushevskyi, M. S. 1905. *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. T. 3. U Lvovi: z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 586 s. (In Ukrainian).

Грушевський, М. С. 1905. Історія України-Руси. Т. 3. У Львові: з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 586 с.

Hrytsak, P. 1958. *Halytsko-Volynska derzhava* [Galicia-Volhynia State]. Niu-York, Nauove tovarystvo im. Shevchenka, Osnova, 176 s. (In Ukrainian).

Грицак, П. 1958. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, Наукове товариство ім. Шевченка, Основа, 176 с.

Innocentego PP. IV *bullae kanonizacyjna Swietego Stanislawo oraz bullae delegacyjna dla Jakuba z Velletri*. 1979. [Innocent PP. IV bull of canonization of St. Stanislaus and the bull of delegation for James of Velletri]. Wyd. R. Zawadzki. *Analecta Crocoviensia*. R. 11. T. 11. Kraków, Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, s. 23–45. (In Latin and Polish).

Ipatevskaya letopis [Ipatiev Chronicle]. 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. 2. Sankt-Peterburg, Tip. M. A. Aleksandrova, 638 s. (In Slavic).
Ипатьевская летопись. 1908. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Санкт-Петербург, Тип. М. А. Александрова, 638 с.

Jotischki, A. 2004. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries. *Rosamund A. Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550*. Manchester, p. 88–106. (In English).

Karpini Dzhivanni del Plano. 1957. Istoriya mongalov [History of the Mongols]. Rubruk Gulem de. Puteshestvie v Vostochnie strani [Travelling to Eastern Countries]. Pod red. N. P. Shchastinoi. Moskva, Geografizdat, 271 s. (In Russian).

Карпини Дживанни дель Плано. 1957. История монголов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. Под ред. Н. П. Щастиной. Москва, Географиздат, 271 с.

Khoma, I. 1955. Skhidnoievropiska polityka papu Inokentia IV [Eastern European Policy of Pope Innocent IV]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. CLXIV. Rym, Paryzh, Miunkhen, s. 38–48.

Хома, І. 1955. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV. *Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. CLXIV. Рим, Париж, Мюнхен, с. 38–48.

Kotliar (1), M. F. 2002. Halytsko-Volynska Rus 2-yi polovyny XII–XIII st. [Galician-Volyn Rus' in the 2nd half of the 12–13th centuries]. *Halytsko-Volynskiy litopys*. Kyiv, Naukova dumka, s. 9–28. (In Ukrainian).

Котляр (1), М. Ф. 2002. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. *Галицько-Волинський літопис*. Київ, Наукова думка, с. 9–28.

Kotliar (2), M. F. 2002. Komentar do litopysu [Commentary on the Chronicle]. *Halytsko-Volynskiy litopys*. Kyiv, Naukova dumka, s. 157–369. (In Ukrainian).

Котляр (2), М. Ф. 2002. Коментар до літопису *Галицько-Волинський літопис*. Київ, Наукова думка, с. 157–369.

Kovalev, V. N. 1998. Baltiiskie zemli v politike korolya Chekhii Prshemisla Ottokara II (Krestovie pokhodi v Prussiyu v osveshchenii annalov i khronik XIII–XIV vv.) [Baltic Lands in the Policy of King Přemysl Ottokar II of Bohemia (Crusades to Prussia in the Coverage of Annals and Chronicles of the 13–14th centuries)]. *Vestnik MGU. Istoriya*. № 6, s. 97–109. ((In Russian).

Ковалев, В. Н. 1998. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.). *Вестник МГУ. История*. № 6, с. 97–109.

Lederer, E. 1961. Vengersko-russkie otnosheniya I tataro-mongolskoe nashestvie [Hungarian-Rus' Relations and the Tatar-Mongol Invasion]. *Mezhdunarodnie otnosheniya Rossii do XVII v*. Moskva, Izd. AN SSSR, s. 181–202. (In Russian).

Ледерер, Э. 1961. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие. *Международные отношения России до XVII в.* Москва, Изд. АН СССР, с. 181–202.

Likhtej, I. 2019. Vysunennia kandydaty cheskooho volodaria Prshemysla Otakara II na nimetskyi tron ta yoho pasyvna uchast u vyborchych perehonakh 1256–1257 rr. [The Nomination of the Czech Ruler Přemysl Otakar II for the German Throne and His Passive Participation in the Election Campaign of 1256–1257]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy, naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 28. Kyiv, s. 174–192. (In Ukrainian).

Ліхтей, І. 2019. Висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон та його пасивна участь у виборчих перегонах 1256–1257 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 28. Київ, с. 174–192.

Litopys Ruskyi. 1989. [The Rus's Chronicle]. Za Ipatskym spyskom pereklav Leonid Makhnovets. Kyiv, Dnipro, 591 s. (In Ukrainian).

Літопис Руський. 1989. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, Дніпро, 591 с.

Matuzova, V. I., Nazarova, Ye. L. 2002. Krestonosti i Rus. Konets XII v. – 1270. Teksti, perevod, kommentarii [Crusaders and Rus. The end of 13th century – 1270. Texts, translation, comments]. Moskva, Indrikh, 482 s. (In Russian).

Матузова, В. И., Назарова, Е. Л. 2002. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии. Москва, Индрик, 482 с.

Miła, N. 2008. Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278 [The battle for the Babenberg Inheritance. 1246–1278]. Racibórz, 136 s. (In Polish).

Nasonov, A. N. 1940. Mongoli i Rus (istoriya tatarskoi politiki na Rusi) [Mongols and Rus' (History of Tatar Policy in Rus')]. Moskva, Leningrad, Izd. ANSSR, 136 s. (In Russian).

Насонов, А. Н. 1940. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). Москва, Ленинград, Взд. АН ССР, 136 с.

Nazarenko, A. V. 2000. Zapadnoevropeiskie istochniki [Western European Sources]. *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnikh istochnikov*. Moskva, Logos, s. 259–407. (In Russian).

Назаренко, А. В. 2000. Западноевропейские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Москва, Логос, с. 259–407.

Parshyn, I. 2018. Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy [Diplomacy of Galicia-Volhynia State]. Lviv, 349 s. (In Ukrainian).

Паршін, І. 2018. Дипломатія Галицько-Волинської держави. Львів, 349 с.

Paslavskyi, I. 2009. Ukrainskyi epizod Pershooho Lionskoho soboru (1245 r.). Doslidzhennia z istorii yevropeiskoi polityky Romanovychiv [The Ukrainian Episode of the First Council of Lyons (1245). *Studies in the History of Romanovych European Policy*]. Lviv, NVF «Ukrainski tekhnolohii», 120 s. (In Ukrainian).

Заславський, І. 2009. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). *Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. Львів, НВФ «Українські технології», 120 с.

Pashuto, V. T. 1956. Geroicheskaia borba russkogo naroda za nezavisimost (XIII v.) [Heroic Struggle of the Russian People for Independence (13th century)]. Moskva, Politizdat, 280 s. (In Russian).

Пашуто, В. Т. 1956. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). Москва, Политиздат, 280 с.

Pashuto, V. T. 1950. Ocherki po istorii Galitsko-Volinskoi Rusi [Essays on the History of Galicia-Volhynia Rus']. Moskva, Izd. ANSSSR, 329 s. (In Russian).

Пашуто, В.Т. 1950. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, Изд. АН СССР, 329 с.

Petri de Dusburg. Chronicon Terrae Prussiae. 1861. Ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig, p. 3–219. (In Latin).

Polonska-Vasylenko, N. 1992. Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]. T. 1. Kyiv, Lybid, 591 s. (In Ukrainian).

Полонська-Василенко, Н. 1992. Історія України. Т.1. Київ, Либідь, 591 с.

Preußisches Urkundenbuch. Polische Abtheilung. 1882. Bd. 1, h.1. Ed. I. Philippi, C. Woelky. Königsberg, 240 s. (In Latin).

Preussisches Urkundenbuch. Polische Abtheilung. Bd. 1, h. 2. Ed. Seraphim. Königsberg, 1909. 724 s. (In Latin).

Rait, Dzh. K. 1988. Geograficheskie predstavleniya v epokhu krestovikh pokhodov [Geographical Perceptions During the Crusader Era]. *Issledovanie srednevekovoi nauki i traditsii v Zapadnoi Yevrope*. Moskva, Nauka, 478 s. (In Russian).

Райт, Дж. К. 1988. Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. Москва, Наука, 478 с.

Rocznik Krasinski. 1878. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 3. Leopoli, p. 127–133. (In Latin).

Sarnowsky, J. 1994. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks. *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring*. Aldershot, p. 253–262. (In English).

Shchhaveleva, N. I. 1984. Kievskaya missiya polskikh dominikantsev [Kyiv Mission of Polish Dominicans]. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. 1982 g.* Moskva, Nauka, s. 139–151. (In Russian).

Щавелева, Н. И. 1984. Киевская миссия польских доминиканцев. *Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г.* Москва, Наука, с.139–151.

Solovev, S. M. 1988. Sochineniya [Works]. Kn. 2. Istoriya Rossii s drevneishikh vremen [History of Russia from the Most Ancient Times]. T. 3–4. Moskva, Mysl, 765 s. (In Russian).

Соловьев, С. М. 1988. Сочинения. Кн. 2. История России с древнейших времен. Т. 3–4. Москва, Мысль, 765 с.

Stasiv, M. 1955. Korona Danyla i tatory [Danylo's Crown and the Tatars]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. CLXIV. Rym, Paryzh, Miunkhen, s. 49–64. (In Ukrainian).

Стасів, М. 1955. Корона Данила і татари *Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXIV.* Рим, Париж, Мюнхен, с. 49–64.

Stasiuk, A. 2017. Frantsyskantsi i koronatsiia Danyla Romanovycha 1253 roku [Franciscans and the Coronation of Danylo Romanovych in 1253]. *Danylo Romanovych i yoho chasy. Colloquia Russica. Ser. II, vol. 3.* Ivano-Frankivsk, Krakiv, s. 167–170. (In Ukrainian).

Стасюк, А. 2017. Францисканці і коронація Данила Романовича 1253 року. *Данило Романович і його часи. Colloquia Russica. Ser. II, vol. 3.* Івано-Франківськ, Краків, с. 167–170.

Sviderskyi, Yu. Yu. 1983. Borotba pivdenno-zakhidnoi Rusi proty katolytskoi ekspansii v X–XIII st. [The Struggle of Southwestern Rus' Against Catholic Expansion in the 10–13th Centuries]. Kyiv, Naukova dumka, 128 s. (In Ukrainian).

Свідерській, Ю. Ю. 1983. Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. Київ, Наукова думка, 128 с.

Velykyi, A. H. 1955. Problema koronatsii Danyla [The issue of Daniel's coronation]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. T. CLXIV.* Рим, Паризь, Мюнхен, с. 7–16. (In Ukrainian).

Великий, А. Г. 1955. Проблема коронації Данила. *Корона Данила Романовича. Записки наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CLXIV.* Рим, Париж, Мюнхен, с. 7–16.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrancia. 1859. Ed. A. Theiner. T.1. Ab Honorio pp. III usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Romae, 672 p. (In Latin).

Voitovych, L. V. 2004. Nashadky Chynhiz-khana: vstup do henealohii Chynhizidiv-Dzhuchydiv [Genghis Khan's Finds: an Introduction to the Genghis Juchid Genealogy]. Lviv, 249 s. (In Ukrainian).

Вотнович, Л. В. 2004. Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. Львів, 249 с.

Voitovych, L. V. 2011. Ostanni roky korolia Danyla Romanovycha [The last Years of King Danylo Romanovych]. *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleia.* Lviv, Vyd. Lvivskoi komertsiinoi akademii, s. 100–106. (In Ukrainian).

Вотнович, Л. В. 2011. Останні роки короля Данила Романовича. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея.* Львів, Вид. Львівської комерційної академії, с. 100–106.

Włodarski, B. 1966. Polska i Rus'. 1194–1340 [Poland and Rus'. 1194–1340]. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 326 s. (In Polish).

Włodarski, B. 1958. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku [Competition for Prussian Lands in the mid-13th century]. Toruń, Towarzystwo naukowe w Toruniu, 76 s. (In Polish).

Uspenskii, F. I. 1901. Istoriya krestovikh pokhodov [History of the Crusades]. Sankt-Peterburg, Izd. Brokgauza i Yefrona, 170 s. (In Russian).

Успенский, Ф. И. 1901. История крестовых походов. Санкт-Петербург, Изд. Брокгауза и Ефрона, 170 с.

Yegorov, V. L. 1985. Istoricheskaya geografiya Zolotoi Ordi XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde of the 13–14th centuries]. Moskva, Nauka, 362 s. (In Russian).

Егоров, В. Л. 1985. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. Москва, Наука, 362 с.

Zaprovadzhennia khrystyianstva na Rusi. 1988 [Introduction of Christianity in Rus’]. Kyiv, Naukova dumka, 256 s. (In Ukrainian).

Запровадження християнства на Русі. 1988. Київ, Наукова думка, 256 с.

Zhdan, M. 1968. Do pytannia pro zalezhnist Halytsko-Volynskoi Rusi vid Zolotoi Ordy. Miunkhen [On the Issue of Galicia-Volhynia’s Dependence on the Golden Horde], Niu-York, 37 s. (In Ukrainian).

Ждан, М. 1968. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен, Нью-Йорк, 37 с.